

Валентина Шандра
Київ

Фізичні покарання чиновників в Російській імперії (за законами кінця XVIII – початку XX ст.)

Серед багатьох подій, що розділяють середньовіччя і модерний час, важко не помітити таке знакове явище як відмова від тортур і тілесних покарань, яке було суттєвою ознакою цих двох соціокультурних епох. Ставлення до них у західноєвропейських державах і Росії є досить вагомим показником, зокрема й через інституцію існування фізичних покарань такої соціальної групи як чиновництво, враховуючи те, що воно, особливо в середній та вищій ланці, формувалося з шляхетного стану, як правило, освіченого і високоосвіченого. Застосування фізичної кари є також доброю характеристикою відносин між верховною владою і підданими (перша половина XIX ст. – 1860-ті рр. включно), та між державою і суспільством (друга половина XIX – початок XX ст.).

На перший погляд здається, що застосовувати фізичні покарання до чиновництва, яке складало цеглинку за цеглинкою імператорську систему державної влади, було б помилково. Посадові особи повинні були сприйматися на місцях як представники верховної влади і вже тому не мали права чинити незаконні дії. Однак, це лише на перший погляд, а при детальному з'ясуванні питання виявляється, що фізичні покарання були потрібні владі, аби тримати чиновництво у страхі, покорі і податливості. Верховна влада Російської імперії спиралася на тіло людини, яке від природи наділене болем і фізичним стражданнями, а тому вважалося найкращим об'єктом для покарання і виправлення.

Уточнимо, що фізичні покарання поділяються на кілька видів: смертна кара, тортури, побиття, обмеження волі тощо. Як відомо, в Російській імперії тортури були формально відмінені 27 вересня 1801 р.¹, раніше, ніж в багатьох європейських державах. Зокрема, в Англії таврування скасовувалося 1834 р.,

¹ Об уничтожении пытки // *ПСЗ РИ*. СПб., 1830. Т. 26: 1800-1801. № 20022.

у Франції – 1832 р. “Тіло перестало бути головною мішенню карних утисків”, як написав про це Мішель Фуко².

Проте в Росії, де існувала ціла прірва між законом і дійсністю з безконтрольним правом застосування фізичних покарань, вони після опублікування закону не зникли. Побиття шпіцрутенами, які могли налічували кілька тисяч ударів, як вирок виносились і в 1840-ві роки. Тілесні покарання складали основну, домінуючу частину дореформеного суду і на практиці через свою жорстокість та кількість ударів (“без счёту”) часто маскували смертну кару³. Недаремно ж фізичні покарання стали одним із критеріїв при поділі В.О.Ключевським російського суспільства на стани, і коли можливість їх застосування або уникнення визначалася приналежністю до непривілейованої чи привілейованої його частини.

Тілесні покарання, їх види і розміри до ліквідації кріпацтва та запровадження судових статутів 1864 р. з їх революційним принципом рівності усіх перед законом, залежали від станового походження порушника. Звільнення від тілесних покарань, які до XVIII ст. застосовувалися практично для всіх верств суспільства, розпочалося лише в кінці століття, коли привілейовані стани почали вимагати від верховної влади звільнення для себе від тілесних покарань. Катерина II стала першим імператором, яка зробила крок назустріч російському дворянству. Про це й було зазначено в її Жалуваній грамоті дворянству 1875 р. – “Телесное наказание да не коснется до благородного”. Воно ж доповнювалося не менш важливою констатацією, що шляхетства дворянин може позбутися лише через суд. Лише він має визначати покарання про позбавлення шляхетної честі, маєтку та життя⁴.

Поруч з дворянством від тілесних покарань звільнялися імениті громадяни, купці першої та другої гільдій. Починаючи з 1801 р. від них були увільнені священники і дякони.

Для нас важлива ще одна дата: 17 квітня 1863 р., коли Олександр II відмінив тілесні покарання, такі як накладення клейма і штемпельних знаків, проходження через стрій, а також побиття шпіцрутенами в сухопутних військах і кішками на флоті. Крім цього йшлося про відміну публічних покарань батогами, заборону клеймування, катування жінок всіх станів, за винятком засланих⁵. Правознавці високо оцінили цей крок верховної влади. Григорій Джаншиєв, наприклад, вважав, що Росії довелося страждено довшо

² Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці. К., 1998. С. 15.

³ Чубинський М.П. Судебная реформа // История России в XIX веке: Эпоха реформ. М., 2001. С. 237, 238.

⁴ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства // Российское законодательство X-XX веков. М., 1987. Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. С. 27-28.

⁵ ПСЗ РИ. СПб., 1866. Т. 39. Отд. 1: 1863. – № 39505, 39506. Помічено, що Олександр II відмінив їх у свій день народження.

чекати цієї перемоги гуманності⁶, а Михайло Чубинський назвав цю заборону переворотом карної системи⁷. Найдовше фізичні покарання затрималися серед містян і селян, і що важливо, освіта ставала суттєвою перепорою у їх застосуванні. Від них звільнялися ті, хто закінчив гімназію, інші середні та вищі навчальні заклади, з огляду на те, що ці особи могли б перебувати на цивільній державній службі⁸.

Впродовж всього XIX і початку XX ст. число звільнених від фізичних покарань хай і поступово, повільно, але зростало, зміщуючись від станового в сторону до загальногромадянського суспільства. Бралися до уваги вік, стать, стан здоров'я, відбування військової служби. На 1901 р. серед звільнених були вже такі категорії як ті, хто мав освіту, жінки, однодворці Бессарабської губернії, колишні шляхтичі західний губерній та інші⁹. Рух проти застосування тілесних покарань набирив загальноросійських масштабів, об'єднуючи в своїх лавах правників, земців, лікарів, письменників¹⁰. Якщо він і не впливав на їх остаточну відміну, зате суттєво сприяв гуманізації покарань. Було усунуто батіг та скорочувалася кількість ударів різками. Гуманізація фізичних покарань, що їх проголошували законодавчі акти, ще не означала, що держава від них повністю відмовлялася. Вона лише змінила їх форму, і вони знову зосереджувалися навколо людського тіла, хоча покарання почало передбачати й іншу ціль – виправну, і виховну функцію. Знову ж таки тілесні покарання як різки, батоги залишалися в армії, ними дозволено було карати учнів при ремісниках, вони вживалися для засланців-каторжан і засланців-поселенців Сибіру та у волосних судах. Вважається, що 1904 р. було відмінено тілесні покарання для усіх категорій: і селян, і солдат та матросів, а також засланців-каторжан.

Про те, що покарання безпосередньо стосувалися людського тіла, можна судити із їхнього репертуару, назвавши їх за ієрархією тяжкості: смертна кара, заслання на каторжні роботи, заслання на поселення, заточення до фортець, до в'язниць, відбування покарання у арештантських ротах та виправних будинках. Останні передбачали позбавлення волі, що звичною мовою означало, життя без права на мобільність, переміщення, без права вибору спілкування та поліпшення умов праці і побуту.

Покарання регламентувалося кількома законодавчими актами, серед яких найголовнішими були “Уложения о наказаниях уголовных и исправительных”, 1845 і 1857 рр., судові статuti 1864 р. та “Уголовное уложение” 1903 р. У кожному з названих актів був розділ із статтями,

⁶ Джанишев Г. Отмена телесного наказания // Из эпохи великих реформ. Москва, 1893. С. 185.

⁷ Чубинський М.П. Судебная реформа... С. 239.

⁸ Евреинов Н. История телесных наказаний в России / Репринтное издание. Харьков, 1994. С. 111.

⁹ Тимофеев А.Г. История телесных наказаний в русском праве. СПб., 1904. С. 178.

¹⁰ Див. докладніше: Жбанков Д.Н., Яковенко В.И. Телесные наказания в России в настоящее время. Москва, 1899.

присвячений злочинам і проступкам на державній і громадській службі. Тексти його статей склалися на основі тодішньої адміністративно-судової практики і узагальнено відображали дійсність у певній системі координат. З одного боку, вони відштовхувалися від існуючих реалій, а з іншого – виписували ті вимоги, за якими держава отримувала б бажане: стабільність і очікуваний для неї порядок.

В “Уложении...” 1845 р. такий розділ називався “О преступлениях и проступках по службе государственной и общественной”, в судових статутах 1864 р. – “О судопроизводстве по преступлениям должности”, а в “Уложении...” 1903 р. – “О преступных деяниях по службе государственной и общественной”. У кожному з них так чи інакше йшлося не тільки про покарання, а про формальне визначення, що є злочином, і що є проступком на державній службі. До названих варто додати також “Устав о ссыльных” і “Свод законов и учреждений о содержащихся под стражей”.

Микола I був тим імператором, який впритул підійшов до конкретного вирішення форм покарання державних службовців. “Уложение...” 1845 р. та додатки 1857 р. підтвердили звільнення від тілесних покарань спадкових, особистих дворяни та дворян іноземного походження¹¹. Проте це питання вимагало нового потрактування, адже саме дворяни обіймали державні посади й відповідно здійснювали неправомірні вчинки на службі. Аби не порушувати закони щодо станових привілеїв та вийти з такого двозначного та “незручного” становища в “Уложении...” 1845 р. спершу узаконювалося позбавлення порушника станових прав, що дозволяло карати вчорашніх шляхетного походження службовців, як непривілейованих. Самодержавна влада залишала за собою право і на надання, і на відібрання привілеїв, пов’язуючи їх з потребами держави.

Спробуймо визначити за статтями законодавчих актів, про які фізичні покарання йшлося, коли чиновник порушував вимоги державної служби.

Смертна кара вважалася вищою мірою покарання і була прописана у всіх законодавчих актах. Зведена за Катерини II до мінімуму, була відновлена за Миколи I, який від неї не зміг відступити. Найперше про неї, як найефективніший превентивний захід, йшлося в Карантинному статуті 1832 р., коли чиновники відповідних установ під час епідемій не запобігали поширенню інфекційних хвороб і могли за хабарі надавати документи на провіз небезпечних товарів і людей¹². “Уложение...” 1845 р. обмежило її кількома випадками. Вона могла бути запроваджена для тих чиновників, які навмисно не зберегли державне майно або майно приватних осіб (ст. 382). Під цю категорію потрапляли і ті посадовці, які фальсифікували височайші

¹¹ *Ступин М.* История телесных наказаний в России от Судебника до настоящего времени. Владикавказ, 1887. С. 78.

¹² *Загоскин Н.П.* Очерк истории смертной казни в России. Казань, 1892. С. 96; *Шелкопляс Н.А.* Смертная казнь в России: История становления и развития (IX-середина XIX вв.). Минск, 2000. С. 86.

укази. Проте вона могла бути понижена до заслання на поселення вразі посадова особа повертала награбоване.

Перебільшення влади, що призвело до вчинення карного злочину, також попереджалося вищою мірою. За законами вона здійснювалася через розстріл та повішення і кожна смертна кару мав схвалити імператор. До 1881 р. покарання здійснювалася публічно, а після – у в'язницях. При виконанні цього вироку були присутніми офіційні особи, лікар і біля десяти осіб місцевих для засвідчення смерті засудженого. Перед винесенням смертного вироку до злочинця запрошувався священник для сповіді і причастя або для покаяння і молитви¹³. І все ж, в законодавчих актах для чиновницького загалу вона прописувалася скоріше як превентивний захід, своєрідне запобігання правопорушень, бо жодного випадку покарання смертю розшукати не вдалося¹⁴.

Наступним за жорсткістю було виселення до Сибіру з такою градацією як позбавлення станових прав і заслання на каторжні роботи і на поселення. Тут важливо відмітити, що наявність Сибіру та потреба її колонізувати, спричинила характерне для Росії явище в її пенітенціарній системі. Тоді як європейські держави переходили до виправного характеру покарання й почали споруджувати спеціальні місця ув'язнення, в'язниці, в Росії набрало поширення сибірське заслання.

Заслання на каторжні роботи терміном від 10-12 років – підлягали ті з чиновників, хто не виконав височайших указів з корисливою метою, а також ті, хто був винним у перебільшенні повноважень чи у бездіяльності. А також ті, хто привласнив чи розтратив казенне майно через фальшування документів. Перевищення влади трактувалося як необґрунтоване розширення прав, які не належать посадовцю, і який вийшов за межі власної компетентності. На здійснення вчинку такої кваліфікації чиновник повинен був отримати дозвіл від начальства.

Бездіяльність, пояснювалась не припиненням зловживань або безпоряд Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970ків, хоча таке входило до чиновницьких повноважень і передбачалось законом. Цікаво, що перевищення влади, каралося жорстокіше від бездіяльності і чиновнику погрожували вищою мірою покарання чи засланням до двох років. Якщо ж обставини дозволяли, зокрема, коли наслідки були не загрозливими, а посада незначною, то покарання могло зменшуватися до різного виду зауважень.

Окремо йшлося про протизаконні вчинки посадових осіб, які використовували своє службове становище, щоб скористатися тим майном, яке вони покликані були охороняти, зберігати й використовувати в

¹³ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). СПб., 2000. Т. 2. С. 30.

¹⁴ У збірнику документів і матеріалів *Історія державної служби в Україні, Т.4 (1775-1913)*, К., 2009 не вміщено жодного документу про фізичне покарання чиновників. У кількох документах йшлося лише про винесення суворих доган, доган та попереджень.

загальнодержавних інтересах. За присвоєння або розтрату закон вимагав позбавлення усіх станових прав, заслання до Сибіру на поселення, а якщо службовець належав до непривілейованого стану, то його карали плітками, кількість ударів якою встановлював суд. Жорстоко каралися і ті, хто дозволяв собі фальсифікацію височайших указів, видачу неправдивих документів, в тому числі й подорожніх свідоцтв.

Спершу злочинців позбавляли прав стану і залежно від нанесеної шкоди покарання передбачало зменшення терміну від двох до трьох років заслання з проживанням в Томській чи Тобольській губернії або з поселенням до Сибіру. Природні умови цього краю різко відрізнялися від внутрішніх губерній Росії, не кажучи вже про південні чи західні. Через малосприятливий клімат, люди сюди добровільно не приїздили, і тому заслання стало одним із способів колонізації Сибіру, в якому осуджені будували шляхи, фортеці, а найголовніше, працювали на срібних та свинцевих рудниках чи золотих копальнях, що потребувало від них значних фізичних зусиль. Скоріше за все, саме такий спосіб освоєння Сибіру прискорив відмову від тортур і замінив їх засланням. Недаремно російський правознавець Григорій Фельдштейн, досліджуючи історію заслання, висловив таке припущення, яке потім почали поділяти й інші дослідники. Верховна влада Російської імперії позбавила себе турботи з будівництвом впорядкованих в'язниць, які вже давно практикувалися в Європі і Сполучених Штатах Америки. Від Сибіру як місця заслання влада почала відмовлятися лише на початку ХХ ст.¹⁵

Заслання на поселення отримували ті з чиновників, хто вдавався до насилля, жорстокості, здирництва. Спершу заслання обмежувалося Томською чи Тобольською губерніями. З часом географія поселення збільшувалася, охоплюючи Забайкалля і Нижньоудинський округ, доходючи до Сахаліну. Воно призначалося для дворянства та чиновників винятково, оскільки значно легше переносилось фізично. Хто на нього потрапляв, приписувалися до міщан чи селян, позбавлявся права залишати місце проживання і перебували під наглядом поліції. За дозволом місцевої влади засланці могли займатися різними промислами, ремеслами, а то й торгівлею. Переселення до сибірських губерній вимагало значних фізичних і духовних сил, адже там була відсутня звична інфраструктура побуту, практично відсутні комунікації. Ті, хто опинився на поселенні, завжди прагнули повернутися на батьківщину, звичного соціуму.

Якщо ж за хабар чиновник порушив важливі закони то покарання суттєво збільшувалося. Можна було лишитися життя, втратити особисті і станові права й наразитися на заслання до Томської чи Тобольської губернії від одного до трьох років. А якщо службовець належав до непривілейованого стану, то його чекали різки і шестирічні арештантські роти. Ще більш

¹⁵ *Посьет К.Н.* Прекращение ссылки в Сибирь // Русская старина. 1899. Кн. 7. С. 58.

жорстоко каралося здирство, пов'язане з вимаганням коштів за надані послуги, або збирання грошей з людей на пригощання чиновників.

Ув'язненням до фортець вважалося тимчасовим і до них потрапляли ті з чиновників, хто перевищив свої посадові повноваження чи був бездіяльним або перешкоджав іншим виконувати посадові обов'язки з терміном від одного до двох років.

Заточення за посадові злочини передбачало позбавлення волі, яке досягалося перебуванням або в губернській, або у повітовій в'язниці. Їх будівництво, хоча й розпочалося у другій третині XIX ст., і витримало кілька проектів, зокрема 1821, 1828 та 1846 р., проте спорудити їх за європейськими зразками не вдалося через банальну нестачу коштів.

Як правило покарання до ув'язнення отримували ті, хто повинен був, але не попередив злочин, не доніс по начальству про його скоєння. Мусив затримати, проте не затримав злочинця. Таким же чином каралося хабарництво, пов'язане з порушенням законів і службових обов'язків, при чому термін ув'язнення визначався від одного до двох років. Ув'язненню підлягали за розголошення державних таємниць та за втрату важливих документів.

Описи в'язниці як фахівцями, так і тими, хто там перебував, сповнені тої неприглядності, яка пов'язувалась з переповненням камер, відсутністю вентиляції, поганим харчуванням, брудом, сирістю і т.п.¹⁶. Проте при в'язницях діяли якщо не лазарети, то спеціальний медик, існували бані. Там було набагато легше відбувати покарання, ніж на каторзі. Нехай і поступово, але життя у в'язницях підпорядковувалося чіткому режимові з роздільним утриманням злочинців залежно від виду і значимості правопорушення. Чиновники і канцелярські службовці утримувалися окремо від інших злочинців. Про в'язницю, де в'язні можуть самі заробляти на своє утримання з організацією власних майстерень, почали говорити вже з 1870-х років, назвавши всю мережу тюремного середовища як "penitentiaries", що означає "покаяльний".

Арештантські роти, куди міг отримати покарання чиновник за вчинення таких посадових злочинів як насилля та погрози (до чотирьох років), хабарництво і вимагання хабара (до шести років), вважалися місцем важкої фізичної праці і за ними закріпилася назва виправних. До арештантських рот спрямовували і тих злочинців, які відбули заслання і продовжували відбувати покарання у виправних ротах. Їх заснування також передбачало меркантильні інтереси держави, бо як правило, ті перебували у віданні будівельних комісій та комітетів, і заарештованих використовували на різних будівництвах та утримуванні в порядку міських шляхів. Там

¹⁶ Ось як описує Анатолій Коні повітову в'язницю, яка являла собою кам'яну сиру, похмуру і обшарпану будову, „внутри которой было темно, до крайности тесно и без всяких приспособлений для мало-мальски гигиенической обстановки”, не говорячи вже про парашу з її запахами (*Кони А.Ф.* Собр. соч в 8 т. М., 1966. Т. 1: Из записок судебного следователя. С. 116).

зароблені гроші розподілялися таким чином, що 2/3 від заробленого йшло на поповнення земського збору, решта – ув'язненому¹⁷.

За службові зловживання і найперше отримання хабарів чиновники каралися відбуванням у виправному або гамівному будинках (до шести років). До цих закладів від двох до трьох років могли потрапити ті, хто вчинив незаконні насилля або погрози при виконанні посадових обов'язків. Тут злочинці отримували від закладу однаковий одяг і продукти харчування, проте чиновники мали право на шортук, на користування олов'яними столовими приборами та посудом, виготовленою з простого фаянсу.

У покаранні чиновників варто виділити два етапи, перший дореформений, мається на увазі до судової реформи 1864 р. і після реформений, в основу поділу береться можливість судового переслідування чиновника за зловживання владою. Покарання чиновників залежало не лише від розмірів їх злочину, а й від тих посад, які вони обіймали та від політичного резонансу, якого набирала справа. Для періоду, названого першим, характерними були доноси на спроби губернаторів навести елементарний лад в місцевому управлінні та оберіганні їх від суду самими імператорами¹⁸. Щодо другого, то найкращою ілюстрацією може бути сходження з рейок імператорського поїзду в 1888 р. під Харковом. Слідство довело вину міністрів, однак замість обговорення їхніх зловживань і торжества правосуддя, як висловився А.Ф.Коні, Олександр III припинив судове переслідування, боячись зкопроментувати, а то й підірвати їх авторитет у суспільстві. Перемогла точка зору міністра юстиції М.А.Манасеїна, який вважав, що громадська думка неважлива, головне, щоб про результати слідства знав імператор і уряд¹⁹. Попередні спроби поставити під контроль закону чиновників знову почали розглядатися як обмеження прерогатив верховної влади.

В своєму прагненні карати за проступки і зловживання держава не забувала вимагати внесення до формулярних списків чиновника усіх видів правопорушень та відбування ними покарань. Там для цього була прописана відповідна графа (XI) яка вимагала відзначити: “Не был ли в штрафе и под судом и если был, то за что именно, когда и чем именно дело кончено” (1809 р.). Дещо пізніше, при заповненні цієї графи слід було вказувати на винесені догани і зауваження.

Підсумуймо: функціонування фізичних покарань чиновників визначалося кількома законодавчими кодексами, які регламентували їх розміри, види і термін відбування залежно від правопорушень на державній службі. Навіть побіжний аналіз злочинів чиновників, допущений при виконанні службових

¹⁷ Упоров И.В. Пенитенциарная политика России в XVIII-XX вв. С. 205.

¹⁸ Ілюстрацією може бути виконання посадових обов'язків віце-губернатора і губернатора Іваном Бухаріним, якого під особистий захист взяв Олександр I (*Лесницкая В.* Воспоминания о Бухариных // Русская старина. 1914. Кн. 4. С. 133).

¹⁹ Крушение царского поезда в 1888 году (Борки-Тарановка) // *Кони А.Ф.* Собр. соч в 8 т. М., 1966. Т. 1: Из записок судебного следователя. С. 481, 486, 490.

обов'язків, вказує, що ті користувалися певними пільгами на тлі загальноприйнятого покарання. На них практично не поширювалися смертна кара, тортури, в порівнянні з іншими злочинцями вони менше зазнавали тілесних покарань. Фізичні покарання для них були менш обтяжливими, в законодавстві їх ретельно прописували, скоріше для залякування, ніж для виконання. Прописана норма функціонувала аби змусити чиновника служити в окресленому правовому полі, в пошані до закону. Перевага віддавалася все ж адміністративному покаранню, такому як звільнення зі служби, з посади, переміщення на нижчу посаду, вирахування з жалування, внесення зауважень до послужного списку та винесення різного роду доган. Однак цей попередній висновок ще потребує ґрунтовного дослідження із залученням фактичного матеріалу.

